

Valló Judit

Nemzetgyilkos lakástípusok vagy a modern nagyvárosi élet szimbólumai?

Középosztályi kislakások a harmincas évek Budapestjén

A két világháború között elterjedt modern bérházak korábban ismeretlen lakástípusokat vezettek be a magyar lakás piacra. Megjelentek a jó minőségű, magas lakbérű egy-kétszobás, néha hallal, cselédszobával is kiegészített bérlakások, amelyek alulmúlták ugyan a korábbi minimum háromszobás középosztályi lakásideált,¹ mégis népszerű, könnyen kiadható otthonoknak bizonyultak. A korszakban és a mai szakirodalomban is gyakran a középosztály két világháború közötti elszegényedéséből vezetik le a kislakások térnyerését,² pedig az új típusú, modern otthonok a nálunk kedvezőbb gazdasági helyzetű országokban is hódítottak.³

Tanulmányomban a legnagyobb indulatokat kiváltó, új egyszobás kislakások bérlőinek társadalmi összetételét, háztartásszerkezeti adatait, a kislakások adottságait, illetve azok építészeti megítélését vizsgálom meg az 1941-es népszámlálás közel háromszáz lakásíve,⁴ huszonkét épület tervdokumentációja, valamint a *Tér és Forma* modernista építészeti lap 1928 és 1941 közötti cikkei alapján.⁵ Írásom végén, egy mikrotörténeti jellegű forrásanyag, Gobbi Hilda önéletrajzi naplója és a hagyatékából származó levelek, színházi és családi dokumentumok segítségével a színésznő 1941-es népszámlálási ívének kimerevített állóképét „mozgófilm” történetévé konstruálva mutatom be.

A felhasznált statisztikai és műszaki források a főváros két eltérő jellegű területéről kerültek a mintába: egyrészt a harmincas évektől látványosan megújuló budai Margit körút, Attila utca, Krisztina körút vonaláról,⁶ másrészt a statikus

¹ Gyáni 1999: 153.

² Lásd például Bierbauer 1941; Gábor 2009.

³ Bódy 2004: 45.

⁴ Adatbázisom feldolgozásában nyújtott segítségéért köszönettel tartozom testvéremnek, Valló Ferencnek.

⁵ BFL IV. 1419.j. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának iratai. Az 1941. évi budapesti népszámlálás felvételi és feldolgozási iratainak gyűjteménye; BFL XV.17.d. 329. Építési ügyosztályok tervtára.

⁶ Az épületek: Attila utca 63. b. és c. (ma Attila út 101.), Attila utca 65. a. és b. (ma Attila út 103.), Attila utca 75. (ma Attila út 115.), Attila utca 77–79. (ma Attila út 117.), Attila utca 81. (ma Attila út 119.), Attila utca 83. (ma Attila út 121.), Attila utca 89. (ma Attila út 127.), Krisztina körút 137. (ma Krisztina körút 69.), Margit körút 15–17., Margit körút 29. a., Margit körút 29. b., Margit körút 51–53., Margit körút 55., Margit körút 57., Margit körút 65., Margit körút 67. Ezek, főleg az 1934. évi házadó-mentességi rendelet után, 1934 és 1938 között átadott épületek, kivéve a Margit körút 51–53. és az Attila utca 81. számú modern bérházakat, amelyek 1932-ben

pesti városszövetbe illesztett egyik modern bérházak „szigetéről”, a Barát utcából.⁷ A két mintavételi területnek nemcsak az épített, hanem a társadalmi környezete is különbözött egymástól. Belbuda a Várnegyed vonzásában élő, előkelő tisztviselő-környéknek számított, zömében keresztény lakókkal,⁸ míg a VII. kerület Nagy-körúton kívüli részét felerészben izraelita tisztviselők, iparosok, kereskedők lakták.⁹

Írásomban arra keresem a választ, vajon milyen okai lehettek, hogy a harmincas években a gyakran modern munkáslakásnak bélyegzett egyszobás, zömében garzonlakások váltak a középosztályi lakás piac legkeresettebb típusává? Milyen minőségűek, nagyságúak voltak ezek a lakások? Kik béreltek egyszobás, új kislakásokat? Helytálló-e, és ha igen, mit jelent közelebről az ott élők középosztályi meghatározása?

BÉRHÁZAK TÉRBELI ÁTALAKULÁSA

A modern bérházak lakásállományát csalóka lenne csak a szobaszám alapján összevetni a korábbi épületek középosztályi lakásaival, hiszen ezek két egészen eltérő építészeti szemlélet termékei. Érdeemes végiggondolni a bauhaus ihlette és a klasszikus eklektikus bérházak esszenciális térszervezési különbségeit. Az eltérések messze túlmutatnak a homlokzatok puritán – díszes, vagy az alaprajzok sávós/pontszerű – zártudvaros ellentétpárjain.

Egy századfordulós pesti bérházba belépve önmagába zárt lakóegységben, erődben találjuk magunkat, ahol társadalmilag kötött, kétrétegű térhasználat nyomait fedezhetjük fel. Az egyik szektor a homlokzatra rendezett reprezentatív világ az odavezető fölépcsővel és az utcára nyíló tágas szobákkal együtt; a másik a közös

készültek el. Az Attila utcai házak, a Krisztina körüti épület és a Margit körút új épületeinek többsége magántulajdonú, spekulációs bérház. Ezek közül több bérház is báró csepeli Weiss Manfréd gyáros leszármazottainak tulajdonában volt. A Margit körút 15–17. és a Margit körút 29. a. illetve 29. b. nagy cégek (Weiss Manfréd Rt. és Trust Rt.) befektetési és reprezentációs céllal épített bérpalotái voltak (Valló 2010: 246–247). „Spekulációs bérháznak azt a lakóházat nevezzük, amit tőkebefektetési céllal, profit érdekében a magántőke épít. Budapest belterületének hagyományosan ez a jellemző lakóépítéttípusa. [...] A külföldön oly gyakori telepszerű építés közületi építetű, illetve építő szövetkezetek hiányában nálunk nem létezett” (Ferkai 1995: 19).

⁷ A Barát utcát 1935-ben, hét telek egybenyitásával, az Erzsébetváros Rákóczi út – Dohány utca – Szövetség utca – Hársfa utca által határolt területen hozták létre (BFL FKT 1935). Az új utca 1936 és 1938 között épített 12 bérháza került a mintába: a Barát u. 1-től 12-ig számozott épületei (a Hársfa és a Szövetség utcai torkolatainál a Barát u. 1. és 2. Hársfa u. 5–7., Hársfa u. 9–11., a Barát u. 11. és 12. pedig Szövetség u. 8. és 10. alatti számokat is kapott).

⁸ A hasonló társadalmi környezet mellett, a mintába beemelt budai modern bérházak lakóközössége sem homogén. Az Attila utcában lakók foglalkozásszerkezeti és felekezeti adatai megfelelnek a budai keresztény, köztisztviselői sztereotípiának; a Margit körút főbérlelői népessége azonban eltér a belbudai átlagoktól: itt magasabb a magántisztviselők és szabadfoglalkozásúak aránya, illetve a kerületben szokatlanul magas, 21%-os az izraeliták aránya (Valló: 2010).

⁹ *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve 1943.* 27. tábla, Rendes lakások a családfő hitfelekezete, kerület és lakásnagyság szerint 1941; *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve 1942.* 42. tábla, Rendes lakott lakások a főbérlelő társadalmi állása és városrészek szerint 1941.

udvaron, a hátsó cselédlépcsőn, majd a gangon keresztül megközelíthető kiszolgáló terek, a konyha, cselédszoba, udvari lakások szférája.¹⁰ A hátsó karéj lakói az épület nyitott, belátható, közös részein keresztül érkeznek és távoznak, a homlokzat társadalmát néhány lépés után a bejárat melletti fölépcsőház óvja a tekintetektől.

Ezt a zárt, duplikált teret bontja meg a modern bérház formavilága. A telek szélein körbefutó falak visszahúzódnak. Marad önmagában a korábbi homlokzati tér, ami így már a kiszélesedett, tágas udvari oldaláról is kap fényt, vagyis megszűnik a világos utcai és a félhomályos udvari lakások kettőssége, ezzel együtt pedig a társadalmi tér is egyneművé, tisztán középosztályivá válik. Eltűnnek a gangok, egy tengelyen – az épület gerincében futó közös lépcsőházban – lehet eljutni minden lakáshoz, demokratizálódik a közös terek használata. Együttal a lakásállomány is átalakul, a lakások feszesebben illeszkednek az épületvázhoz, sokkal racionálisabbá válik a térkihasználás. A kívülről befelé építkező – a homlokzat reprezentativitását a polgári lakásállomány elrendezésében, „térpazarló” felépítésében is követő – szemléletet tehát egy belülről kifelé, feszes, intenzív lakásterekkel, funkcionális kültéri burkolatokkal dolgozó építészeti látásmód váltja fel. Az épülethéj mögött a lakások is zsugorodnak minden irányban, alapterületüket és belmagasságukat tekintve is kisebbek lesznek. A korábbi nappali-háló-dolgozószoba hármasa a kislakások esetében gyakran egyetlen lakótérben egyesül.

EGYSZOBÁS LAKÁS: ELUTASÍTÁS – ELFOGADÁS

Az egyszobás lakás a harmincas évek elejéig egyet jelentett a munkáslakással, és ezt a stigmát az új bérházak kislakásai is magukon hordozták. Indulásának évében, 1928-ban a modernista építészet lapjában, a *Tér és Formában* Padányi Gyula is még egyértelműen mint munkásoknak közületileg építendő, nevelő hatású lakástípusról beszélt a modern kislakásokról.¹¹ Öt évvel később ugyanitt publikálták Oblath György és Preisich Gábor terveit, amelyekben a tervezőpáros egy erzsébetvárosi telektömb régi lakásai helyett egészségesebb és „megfelelő napfényhozamú” modern bérlakásos tömböt vetett papírra. Az egyszobás kislakást ők is elutasították mint „helytelen” típust, csupán néhány, kizárólag egyedülállóak számára tervezett „garszont” tüntettek fel a tervdokumentációban. A telek eredeti 500 laká-

¹⁰ A leírt modellek természetesen csak a fővárosi zártudvaros és a modern bérházak ideáltípusainak felelnek meg, de arra alkalmasak, hogy az épületek lényegi elemeit szemléltessük segítségükkel.

¹¹ „A modern kislakásépítés feladata tehát nem az, hogy barlangban és nedves barakkokban lakó szegény ördögöknek előbb, a már úgy is helytelennek tartott külvárosi bérkaszárnnyatípusok számukra feltétlen haladást jelentő, de elvi szempontból csaknem ugyanolyan elmaradott áldásait kiskanállal kimérje s így mintegy purgatóriumba ültetve, várja, míg ismét előrukkolhatnak egy sort, hanem ezeket is épp úgy részeltesse a higiénia és technika eredményeiben, mintha igényeik erre megvolnának. Hiszen a kislakás, főleg ha közület építi, bizonyos mértékig nevelőiskola és tanítómester. A kislakás kell hogy a maga beosztásához, praktikus fogásaihoz és józan szabályaihoz igazítsa az ilyesmihez nem szokott néprétegeket, nem pedig magának kell amazok korcs igényeihez igazodnia” (Padányi 1928: 46).

sának majd fele volt komfort nélküli, egyszoba-konyhás lakás, amelyek kiváltására a kétszobás komfortos lakástípust találták a legmegfelelőbbnek.¹²

1936-ban Kozma Lajos már védelmébe vette a középosztályi kislakások „minimál-helyiségeit”. A kisebb lakástér szerinte „nem szegénységet, nem fogyatékos-ságot jelent”, hanem a lakó érdekében végigvitt „tervszerű elgondolást”. Szembeállította a térpocsékoló régies építésmódot a „kényelmi és használati pluszt” nyújtó takarékos térhasználattal.¹³ Fischer József 1938-ban közölte egy Thököly úti modern bérház terveit, az épület rentabilitási adataival együtt. Az épület tervezett kilenc lakásából három volt háromszobás, három egyszobás és három garzon típusú lakás. A befektetés 9%-os hozamot ígért az építetőnek. Fischer kiszámította, hogy 4%-os – még mindig tisztességes – haszon mellett is érdemes lenne akár közületi kislakásépítésbe is kezdeni, így a 700 pengős garzonok, illetve a 900 pengős egyszobás lakások már 320-340 pengőért kiadhatóak lennének.¹⁴

Miközben a harmincas években az építészzakma elfogadta a középosztályi egyszobás kislakások térnyerését, az aggódó vélemények sem szorultak vissza. Tímár Márton az egyetlen lakóhelyiséget tartalmazó, az „egyse rendszert propagáló” garzonok családós lakóiért aggódott. Számukra holland–német mintára négy olcsó, külön hálóval tervezett (így már gyermeknevelésre is alkalmas), lakástípust talált ki: a lakókonyhás egy-, illetve kéthálós, valamint a nappaliból, konyhából és egy, illetve két hálóból álló kislakást.¹⁵ 1941-ben Bierbauer Virgil radikálisabb hangnemben kelt ki a garzonok és az egyszoba-hallos lakások ellen:

„Amíg a régi szoba-konyhás lakásokban, a 20 m²-es lakószobában és a 8 m²-es konyhában az asszociális viszonyok dacára a munkásosztály gyermekeket nevelt fel, az 1200-1500 pengő bérrű garzonlakásba költöző fiatal házaspár óvakodni fog a gyermektől, az 1800-2000 pengő bérrű egyszoba-hallos lakásban sem lesz jobb a helyzet, mert a hallnak nevezett napfénytelen és szellőzhetetlen, sokajtós, sötét lyukban legfeljebb bridselni lehet.”¹⁶

Cikkében a szoba-hallt „nemzetellenes visszaélésnek”, a garzont „a családok gyermekhez való jogát, sőt kötelességét csorbító” lakástípusnak bélyegezte. De vajon kik is lakták és milyenek voltak ezek az egyszobás kislakások? A követ-

¹² A Magyar Mérnök és Építész Egylet 1933-ban a Wesselényi utca – Akácfa utca – Klauzál utca – Dohány utca határolta telektömb átépítésére írt ki pályázatot. A felhívás csak elméleti jellegű volt, arra voltak kíváncsiak, hogy akár az érvényes építési szabályokat is áthágva, milyen építészeti megoldásokkal és milyen rentabilitás mellett lehetne egy leromlott erzsébetvárosi épületsor helyén legalább ugyanannyi (500), de „célszerűbb, egészségesebb, jobb” lakást felépíteni (Városi telektömbök újjáépítése 1933).

¹³ Kozma 1936.

¹⁴ Fischer 1938.

¹⁵ Tímár 1936.

¹⁶ A cikk apropójául a budapesti Mérnöki Kamarának a főváros polgármesteréhez intézett kérése szolgált, miszerint rendelettel vessen gátat a garzonok térnyerésének, azok 50% fölötti aránya miatt (Bierbauer 1941).

kezőkben a tervdokumentációk és a népszámlálási ívek lakásadatainak segítségével mutatom be az egyszobás kislakások jellemzőit, majd a bérlakások lakóit.

VARIÁCIÓK EGY SZOBÁRA: A SZOBA-KONYHÁTÓL A SZOBA-HALL-CSELEDSZOBÁIG

A fővárosi modern bérházak egyszobás lakásainál hatféle lakástípus alakult ki a harmincas évek közepére: a szoba-konyhás lakás (egy szoba, konyha, éléskamra, fürdőszoba nélkül), a garzon (egy szoba, fürdőszoba, előszoba, néha főzőfülke), az egyszobás lakás (egy szoba, konyha, fürdőszoba, előszoba), az egyszoba-hallos kislakás (egy szoba, hall, konyha, fürdőszoba, előszoba), az egyszobás-cselédszobás lakás (egy szoba, cselédszoba, konyha, fürdőszoba, előszoba, éléskamra) és az egyszoba-hall-cselédszobás lakás (egy szoba, hall, cselédszoba, konyha, fürdőszoba, előszoba, éléskamra).¹⁷

Az alábbi táblázatban a mintába beemelt 298 egyszobás kislakás típusonkénti arányszámait láthatjuk. Eszerint az egyszobás lakások több mint 40%-a garzon volt és majd 20%-a a legnagyobb, egyszoba-hallos-cselédszobás típushoz tartozott, a többi típus – a komfort nélküli, egyszobás, egyszoba-hallos vagy egyszoba-cselédszobás kislakás – 10-10% körüli arányban szerepelt az egyszobás lakásállományban.¹⁸

1. táblázat

A minta egyszobás lakásainak darabszáma és egymáshoz viszonyított aránya 1941-ben

komfort nélküli	garzon	egyszobás	egyszoba + hall	egyszoba + cselédszoba	egyszoba + hall + cselédszoba	Összesen
37	123	27	27	29	55	298
12%	41,3%	9%	9%	9,7%	18,5%	100%

A hatféle egyszobás kislakásnál a fürdőszoba nélküli szoba-konyhás lakásokat érdemes különválasztani a többi típustól. Ezek a lakások a lakásminőséget és a lakók társadalmi státusát tekintve is az épületek perifériáján helyezkedtek el. Amíg a munkás- és középosztályi lakásmodellek korábban a szobaszám, lakásméret adatai alapján különültek el egymástól, a harmincas évektől a komfortosság lett az új középosztályi lakásminimum. Az ekkoriban épülő, középosztályinak szánt bérlakásokat már nem adták át fürdőszoba nélkül.

Az építetők, „az eredetileg lakás céljára épült”, fürdőszoba nélküli szoba-konyhás típusokat nem piaci bérletre készítették, hanem *szolgálati lakásoknak*

¹⁷ Ugyanezeket a típusokat határolta körül tanulmányában Gábor Eszter, az éléskamrák feltüntetése nélkül (Gábor 2009).

¹⁸ Az egyszobás kislakások a vizsgált belbudai és erzsébetvárosi modern bérházakban a teljes lakásállomány körülbelül felét tették ki, az I. kerületben 41%, a II. kerületben 47%, a VII. kerületben 53% volt az arányuk.

szánták.¹⁹ 1941-ben huszonnyolc ilyen otthonból huszonhatban munkás, segédmunkás, altiszti foglalkozású házmesterek és segédházmesterek éltek, a maradék kettőben egy pénzügyminisztériumi altiszt, illetve egy magántisztviselő szerepelt főbérilőként. E két utóbbi, mégis piaci forgalomba került komfort nélküli lakásokat – az épületek tervdokumentációi szerint²⁰ – szintén házmesterek számára építették. A fennmaradó kilenc esetben kiskereskedők vagy kisiparosok rendezkedtek be a komfort nélküli, eredetileg csak üzletnek vagy műhelynek kiadott bérleményeiben.

Nézzük először az új bérházak házmesterlakásait. Mennyiben különböztek a többi korabeli munkásbérházakhoz a felszereltségben, minőségben vagy a lakásnagyság tekintetében?

Komfort nélküli kislakások

A harmincas évek derekára a fővárosi munkáslakások 6,9%-ában találunk fürdőszobát, egyharmadában WC-t. Az 1929-es adatok alapján a munkások közel fele élt vízvezetékekkel és villannyal felszerelt lakásban, viszont a központi fűtés és a gáz még nem terjedt el otthonaikban. Majd 60%-uk ekkor még ritkán vagy egyáltalán nem fűtött lakásba tért haza. Utóbbi adatok 1941-re valószínűleg kicsit már kedvezőbbek voltak a munkáslakások komfortosságának tekintetében.²¹ Mintánkban egyetlen olyan szolgálati lakás szerepel, amelyhez 1941-ben nem tartozott WC, és mindössze háromba nem vezették be a gázt. A 28-ból 9 esetben a házmesterlakások központi fűtéssel és központi melegvízzel is rendelkeztek, viszont 10 népszámlálási lakásíven nem adtak választ ezekre a kérdésekre.²² A többi szolgálati lakásban működött központi fűtés, de nem volt központi melegvíz, egy esetben pedig a lakást bekötötték ugyan a központi melegvízellátásba, de a központi fűtés rendszerébe már nem.

Lakásnagyság tekintetében igen változatos képet mutatnak a házmesteri, segédházmesteri otthonok. Jellemzően 25–35 m² között mozog a méretük. Csak egy ennél kisebb, 15,5 m²-es viceházmesteri lakás szerepel az íveken, az Attila utca 81. szám alatti ház földszintjén. Ez az a házmesteri lakás, amelyhez az egész mintában egyedülként nem tartozott lakáson belüli árnyékszék sem, viszont víz, gáz, villany és központi fűtés már igen. Érdekes, és a szolgálati lakások térelrendezésére általában is jellemző adat, hogy a szűk lakás majd felét, 7,5 m²-t a konyha foglalja el. A 28 szolgálati otthonnál 30 és 50% között mozgott

¹⁹ Ezekért a házmesterek nem fizettek bért, csak a lakások „eszmei értékét” tüntették fel az íveken. A szolgálati lakások jelentős arányát tették ki egyébként a fővárosi munkáslakás-állománynak. 1941-ben a munkások lakásainak 13%-a tartozott ide, aminek zöme, 63,2%-a házmesteri lakás is volt, felerészben munkás foglalkozású lakókkal (Gyáni 1992: 160).

²⁰ A tervrajzokon beírták, melyik a házmesteri, illetve a segédházmesteri (viceházmesteri) lakás.

²¹ Gyáni 1992: 162–163.

²² Egyébként is, az összes kislakástípus esetében szokatlanul magas azok aránya (a minta 12%-a), akik ezeket a válaszbölcöket nem töltötték ki.

a konyhának a lakás összterületéhez viszonyított aránya. A Krisztina körút 137-ben találjuk a legnagyobb, 40 m²-es szoba-konyhás házmesteri lakást, amelynek terét egy viszonylag nagy, 21 m²-es szoba, egy 8 m²-es konyha és egy aránytalanul tágas, 10,5 m²-es előszoba tagolta. A tussal rajzolt tervrajzokon szerepel egy ceruzával behúzott fürdőszoba is, amely kényelmesen elfért volna az előszoba sarkában, a kamra és a WC szomszédságában. A lakás 1941-es népszámlálási íve alapján azonban ennek kialakítására végül nem került sor.

Érdeemes külön is szemügyre venni a házmesteri lakásért piaci bért fizető két háztartást. Az egyik esetben a budai Margit körút 51–53. alatti kicsiny, kb. 25 m²-es udvari, házmesteri lakást egy harminchétf éves pénzügyminisztériumi altiszt bérelte 420 pengőért, harmincéves háztartásbeli feleségével együtt. Ők társadalmilag nem lógtak ki a szolgálati lakások munkás- és altiszti házmesterei közül. A másik szolgálati lakást bérlő háztartás egy személyből, egy negyvenöt éves, özvegy magántisztviselőnőből, gépírónőből állt. Ő már 600 pengőért bérelte a belbudai Attila utca 65. a. b. alatti egyik udvari, házmesteri lakást. A magasabb bérleti díj oka lehetett, hogy a magántisztviselőnő bérlésében találhatunk központi fűtést, központi melegvizet, a mindkét bérleménybe bevezetett víz, gáz, villany mellett. A fürdőszoba nélküli lakásért fizetett bérleti díj mégis túl magasnak tűnik. A többi, valóban szolgálati lakásnál megadott házmesteri lakbérek „eszmei értékének” átlaga 341 pengő volt, de a fővárosi szoba-konyhás lakások 1939. évi bérének középértéke is jóval alacsonyabban alakult 600 pengőnél, 444 pengőt tett ki.²³ Főbérlőnk valószínűleg már nem engedhette meg magának az új középosztályi lakásminimumot, a legalább 800 pengős komfortos garzont, de a budai környék presztízse megért számára ennyi pénzt.²⁴

A szolgálati lakásokat természetesen mindig a bérházak legértéktelegebb részén, vagy közvetlenül az épületek bejáratánál, vagy kicsit hátrébb, a lift, üzletek mögött helyezték el, udvari kilátással. Egy esetben, a Barát utca 6-ban a házmesteri lakás a padlásra kapott helyet. A mosókonyha, szárító és a lakók padlásrekeszei közé tervezett kislakás azonban elsőre nem nyerte el az engedélyező hatóság tetszését. A tervrajzokon „a nem megfelelő szellőzés miatt” újratervezésre kötelezték az építetőt, nem sokkal később azonban mégis eredeti

²³ Gyáni 1992: 188.

²⁴ Móricz Zsigmond *Jobb mint otthon* című regényének szereplője rosszabb környéken, a Csikágóban bérelt évi 720 pengőért egy szintén fürdőszoba nélküli egyszobás lakást, annyi különbséggel, hogy abban kiadható cselédszoba is volt. A dilemma hasonló, mint az Attila utcai gépírónő esetében lehetett: hogyan tud olyan lakáshoz jutni egy szerény jövedelmű nő, amely olcsó és mégsem számít „prolilakásnak”?

„– Drága hatvan pengő ezért a lakásért – méltó Vilma – és még fürdőszoba sincs... Igaz, közel a Széchenyi fürdő... Az ember mégse fürdik el húsz pengőt havonta...

– De még így is aránytalan... Egy szobáért hatvan pengő, az nagyon sok.

– Mindig az egyszobások a drágák. Azt hamar elkapkodják. Még az a húsz pengő is valami. Lehete kapni már negyvenért egyszobásat, de azt nem lehet kiadni, ahhoz cselédszoba sincs. Prolilakás. Legfeljebb egy varrólányt lehet bevenni a lakásba. Ágyrajárónak” (Móricz 1956: 15).

formájában engedélyezték a terveket. A lakás biztosan a padláson kapott helyet, az 1941-es lakásíven, a háromemeletes épület negyedik emeletére számították a házmeisteri lakást. A Barát utca szemközti, 9-es épületében is gondot okozhatott a házmeisteri lakás szellőzése. Itt a szolgálati lakás szobaablaka előtt ért véget az épület szeméttledobó rendszere.

Összes hiányosságuk ellenére azonban a házmeisteri és segédházmeisteri lakások színvonala magasabb volt a korabeli munkáslakásokénál. Víz, gáz, villany, WC jellemzően tartozott ezekhez a lakásokhoz, 50%-ukban pedig még központi fűtés is volt. Szolgálati lakás esetében viszont a fürdőszobát még mindig luxusnak tartották az építetők.

A kilenc, lakásként is funkcionáló üzlet, műhely felszereltsége, mérete már közelebb állt a munkáslakásokéhoz. Az eredetileg csak napközbeni munkavégzésre tervezett helyiségekhez mindössze három esetben tartozott saját WC, fürdőszoba sehol, ám mosdó mindegyikben volt. A fűtést a főzéshez használt tűzhellyel oldották meg, két kivétellel, ahol központi fűtést vezettek be az üzletekbe. Belbudán csak egyetlen épület két üzlethelyiségében találhatunk műhelyükben élő főbérelőket. Az Artilla út 83. földszintjén egy férfiszabó, illetve egy cipész lakott, mindketten háztartásbeli feleségükkel, gyermek nélkül éltek az egyszobás, komfort nélküli lakásban. A többi kereskedő vagy iparos a VII. kerületi Barát utcából való. Ott a tizenkét bérházból ötnek a földszintjén voltak lakott üzlethelyiségek. Végigtekintve a bérelőkön, a legkülönfélébb háztartásszerkezetben élő, különböző korosztályokhoz tartozó embereket láthatunk. Közös jellemzőjük leginkább csak annyi lehetett, hogy a keresetükből nem tudtak külön lakást és külön üzlethelyiséget fenntartani. A legnépesebb, négyfős háztartásban egy „menyasszonyi kelengyekölcsönzőt” üzemeltető izraelita család élt. Ők 21 m²-es üzlethelyiségük hátsó raktárfülkájében laktak, amelyhez ugyanakkor központi fűtés és saját WC is tartozott. Négyen osztoztak 7 m²-en. Az üzletet a negyvennégy éves házaspár működtette, míg tizennyolc éves fiuk és tizenhárom éves lányuk iskolába járt 1941-ben. A nagyobbik gyerekek „mechanikusnak” tanult. További három üzletben találhatunk egyedülálló főbérelőket, akik közül azonban kettő hivatalosan még házas volt az 1941-es népszámláláskor. Az egyik egy kalapkészítő a Barát u. 8. földszintjén, aki hároméves fiát egyedül nevelte, két épülettel arrébb pedig egy nős férfiszabó élt egyedülálló főbérelőként a saját üzletében. A Barát utca–Hársfa utca kereszteződésében álló sarokházban „kézimunka kiskereskedésből” tartotta fenn magát a harmadik, törvényesen is elvált egyedülálló főbérelő, egy harminckilenc éves asszony. Üzletéhez, lakásához víz, gáz, villany, központi fűtés és saját WC is tartozott. A további üzletekben találunk még két gyermektelen házaspárt – itt az egyik férj kalaposmester, a másik önálló úri fodrász –, illetve egy „villám felszerelő mestert” háztartásbeli feleségével és egy tizenegy éves rokon gyermekkel.

Kislakások piaci bérletben

Az egyszobás bérlakások további öt típusa már piaci bérletre épült. Közülük a legtöbb a házmesterlakásokkal megegyező méretű, komfortos garzonokból készült. Ezek a lakások 30-31 m²-esek voltak, azonban egészen más térszervezési preferenciák alapján alakították ki őket, mint a „klasszikus” térpazarló szemlélet szerint tervezett szolgálati lakásokat. A házmesterlakások 25-30 m²-ét a szoba mellett egy viszonylag nagy konyha és előszoba tagolta, általában kamrával együtt. A garzonok ugyanekkora teréből a kamrát, konyhát vagy teljesen elhagyták, vagy csak egy előszobai szekrénykonyha formájában építették be a lakásba, és magát az előteret is minimálisra szabták. Az így megtakarított területen kapott helyet a 4-5 m²-es fürdőszoba, és így nyújthatott 20-22 m²-ig a lakószoba.

A fennmaradó négy kislakástípus a „szűk előtér, tágas lakószoba” alaprajzi sémájára építkezett. Az egyszobás lakástípusnál újra visszatért a konyha-kamra kettőse, ami a hallos-cselédszobás lakásoknál is megmaradt. A garzonok 30-31 m²-e mellett az egyszobás típus lakásai (a konyha, kamra plusz 10 m²-rel) 40, legfeljebb 45 m²-ig nőttek, az egyszoba-hallos, egyszoba-cselédszobás és az egyszoba-hallos-cselédszobás típusok méretei pedig 45-55 m² között mozogtak.

Akadtt néhány „nem szabványos” egyszobás lakás is. A Barát utca 3-ban a garzonlakások szobáiban függönnyel takart, 6 m²-es hálófülkét alakítottak ki. A néhány m²-es bővülés nem drágította a garzon bérleti díját, viszont bevételi forráshoz juttathatott nehéz helyzetbe került bérlőket. Ezt a lehetőséget ismerték fel a III. emeleti garzon lakói, egy fiatal izraelita magántisztviselő házaspár, amikor beköltözésük után két évvel egy szintén izraelita bőrdíszműves és éttermi felszolgálónő házaspárt fogadtak be albérlőnek. Erre a kényszermegoldásra valószínűleg a férj munkanélkülivé válása miatt került sor. Más jellegű, de szintén szokatlan kialakítást találtak ki Fenyő Györgyné Hatvány Viola (Hatvány Lajos lánya) Attila u. 89. alatti bérházában. Itt az egyszoba-hallos lakásokba, a garzonok mintájára csak teakonyhát terveztek, és a hall, illetve a fürdőszoba terei a szokásosnál néhány m²-rel nagyobbak lettek.

Az egyszobás kislakásoknak is kialakult az épületeken belüli tipikus helye. A garzonokat leggyakrabban a homlokzatok középső vonalán, két nagyobb lakás közé szorítva helyezték el, illetve néha az épület udvari részében. Annak ellenére, hogy a modern bérházaknál törekedtek az épület összes oldalának „benapozására”, ez csak nagyon kevés önmagában álló bérháznál (az Attila utcai házak egy része volt ilyen) valósulhatott meg. A sorban épített épületeknél, mint a Margit körútiak, a Krisztina körútiak és a Barát utcaiak, óhatatlanul kialakultak udvari frontok, amelyek ugyan sokkal jobb és világosabb lakásokat tartalmaztak, mint egy szűk, mély zártudvaros régi bérház, de kétségkívül a modern épületek alacsonyabb presztízsű részéhez tartoztak. Ide nyíltak a házmesteri lakások és – átvéve a „klasszikus” modellt – a kislakások gazdasági terei: a cselédszoba, konyha, kamra is erre nézett. A garzontól felfelé a többi egyszobás típusnál érvényesült a lakás utcai és udvari frontjának elkülönülése. Egyetlen Barát utcai ház-

nál kerültek cselédszobák is az utca irányába, a garzonlakások rovására, amelyek így az udvar felé értek csak el.

Az egyszobás kislakások felszereltségében nem lakástípusonként, hanem az épületekhez kötve, területileg fedezhetőek fel különbségek. Vízzel, villany értelemszerűen minden bérházban volt. Minden vizsgált (4–6 emeletes) budai modern házba beépítettek liftet, a Barát utca alacsonyabb (háromszintes) épületeibe viszont nem. Gázt az I. és a VII. kerületben a kislakások háromnegyed részében találunk, a II. kerületben ez az arány már kétharmadra csökken, mivel a Margit körüli garzonlakások felében működött csak gázszolgáltatás. A központi fűtést, központi melegvizet az öt típus lakásainak többségébe bevezették, de amíg a budai egyszobások 80% feletti arányban (92% az I. kerületben, 80% a II. kerületben), addig a pesti oldal kislakásai csak 47%-ban rendelkeztek e szolgáltatásokkal.²⁵

Érdekes áttekinteni a kislakások telefon-előfizetéseinek számát. Ha a főállomásokot és az ikervonalakat egybeszámítjuk, a belbudai egyszobás lakások majd felében volt telefon, míg a VII. kerületi kislakásoknál a 20%-ot sem érte el ez az arány. Budán a garzonok lakói is felerészben rendelkeztek telefonvonalal, az Erzsébetvárosban inkább a legnagyobb egyszobás típusra, a hallos-cselédszobás lakásokra volt ez jellemző, a garzonok alig 8%-a használhatott telefont. Ezek az arányok némileg magasabbak az 1941-es I., II. és VII. kerületi általános adatoknál. A két budai részen 35%, a pesti kerületben 13% volt a távbeszélővel rendelkező lakások száma a teljes kerületi lakásállományon belül.²⁶

A modern bérházak egyszobás lakásállományát tekintve tehát jelentős minőségi különbségeket találhatunk a kiadásra épült, illetve a nem piaci bérletre készített lakások között. A szolgálati lakások és a lakott műhelyek, üzletek a korabeli munkáslakások színvonalán, előbbieik kicsivel a fölött helyezkedtek el; a „polgári” bérlőkör kislakásai ezzel szemben magas színvonalú, komfortos lakások voltak központi fűtéssel vagy akár gázszolgáltatással is ellátva.

A KISLAKÁSOK LAKÓI

Kik éltek ezekben a komfortos kislakásokban? Az 1941-es népszámlálási lakásívek adataira támaszkodva²⁷ igen részletes választ lehet adni a kérdésre. Az a pilanatfelvétel, amely 1941 elején a vizsgált lakásokban készült, minden ott tartózkodót rögzített. Így lehetőségünk nyílik rá, hogy a háztartási egységek közös

²⁵ A gáz és központi fűtés épületekhez kötött szolgáltatás, de az előbbinél előfordul, hogy az egymás alatt-fölött épített garzonlakások sorába nem vezetnek gázvezetéket, míg a nagyobb szomszédos lakásokba igen.

²⁶ Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve 1944. 23. és 25. táblázat alapján.

²⁷ Az összehasonlító elemzéshez rendelkezésre állnak a Fővárosi Statisztikai Hivatalban az 1941-es népszámlálás budapesti lakásívei alapján készített adatközlő statisztikai táblázatok, publikációk. Ezek zömében a Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyvében és a Statisztikai Értesítőben jelentek meg (Thirring 1981: 108–117).

státusképző elemei²⁸ – főbérlok foglalkozása, lakbérek, cseléd tartás, albérlok/ágybérlok száma – mellett a demográfiai adatok – az együtt élők száma, jellemző családmódok, családon belüli gyermekszám – alapján a lakóközösségek belső szerkezetét is vizsgáljuk.

A felvett minta I–II. kerületi és erzsébetvárosi *lakbéradatait* összehasonlítva (2. táblázat) azt láthatjuk, hogy lakástípusonként nincsenek drámai különbségek a budai és a pesti kislakások adatai között. A legtöbb lakáskategóriában 50-100 pengősek az eltérések, a garzonok, az egyszoba-hall-cseléd szoba és az egyszoba-cseléd szoba esetében a budai lakások javára; míg kissé meglepő módon a hallos és az egyszobás lakásoknál a pesti lakásállomány javára.

2. táblázat

*Éves átlaglakbérek pengőben kerületenként és lakástípusok szerint
(modern bérházak saját minta 1941)²⁹*

	Komfortos kislakások				
	garzon	egy szoba	egy szoba + hall	egy szoba + cseléd szoba	egy szoba + hall + cseléd szoba
I–II. kerület	879	1000	1086	1261	1250
VII. kerület	843	1040	1134	1164	1207

A 3. táblázat általános kerületi lakbéradataiban is megfigyelhetjük a pesti és budai lakások közötti eltérést, ám ezek a lakbérek minden kategóriában alacsonyabbak a 2. táblázat számainál. Ennek oka, hogy az összes épület adatait tartalmazó felmérésben a régi típusú bérházak komfortosított lakásai is szerepelnek, míg adatbázisom csak új, modern bérházakat tartalmaz. A korábbi, zártudvaros épületek sötét, olcsóbb bérleményei lefelé viszik az átlagértékeket. Feltételezésemet erősíti, hogy a kerületi és a saját minta adatai közötti legnagyobb, 200-300 pengős eltérések annál a két lakástípusnál (az egyszobás és az egyszoba-cseléd szobás lakásnál) tapasztalhatóak, amelyek a régi és új bérházakban is elterjedtek, míg a modern bérházakra jellemző garzonok, hallos lakások nem mutatnak ekkora eltérést.

²⁸ A főbérlok felekezeti adatait itt nem vettem be a státusképző elemek közé, mivel azok nem köthetők a kislakástípusokhoz. Területileg azonban érdekes különbségek figyelhetők meg. A belbudai mintában: az I. kerületi kislakásos főbérlok 14%-a, a II. kerületiek 26%-a, a pesti egyszobásokban a VII. kerületiek 44%-a esett a III. zsidótörvény hatálya alá. A kislakások budai izraelita főbérloinek egyharmada kikeresztelkedett, a pesti mintában viszont gyakorlatilag nincsenek áttért izraelita főbérlok (csak egyetlen ilyen főbérlo fordult elő).

²⁹ A táblázatból kivettem a minta bérházainak komfort nélküli lakásait, mert azok eredetileg nem piaci bérletre készültek. Ahogy korábban már volt róla szó, vagy házmesterlakásoknak, vagy üzletnek/műhelynek épültek.

3. táblázat
*Éves átlaglakbérek pengőben kerületenként és lakástípusok szerint 1939-ben*³⁰

	Komfortos kislakások ³¹			
	garzon	egy szoba	egy szoba + cselédszoba	egy szoba + hall + cselédszoba
I–II. kerület ³²	811	834	1079	1126
VII. kerület ³³	783	764	900	1187

Áttekintve a jellemző lakbéreket, új bérházakban 800-850 pengőtől lehetett garzont bérelni, konyhával is ellátott egyszobás lakást 1000 pengőtől, egyszoba-hallos bérlakást 1100 pengőtől, cselédszobás, illetve hall és cselédszobás kislakást pedig 1150-1200 pengő körüli összegtől. Komfortosított régebbi lakásokban az egyszobás és az egyszoba-cselédszobás lakásokat 200-300 pengővel olcsóbban adták bérbe. Ahhoz, hogy értelmezni tudjuk a fenti adatokat, nézzük meg, mennyit értek a lakáspiacon az egyszobás komfortos bérlakásokért fizetett összegek.

4. táblázat
*Átlaglakbérek pengőben kerületenként és lakástípusok szerint 1939-ben*³⁴

	Komfort nélküli lakások ³⁵					
	egy szoba	egy szoba + cselédszoba	két szoba	két szoba + cselédszoba	három szoba	három szoba + cselédszoba
I–II. kerület	518	740	746	818	850	1042
VII. kerület	612	557	770	856	939	1202

A 4. táblázatból kiderül, hogy az a 800-850 pengő, amennyiért egy komfortos garzont lehetett bérelni, régi bérházakban fürdőszoba nélküli kétszoba-cselédszobás vagy háromszobás lakások bérletére is elegendő volt. A többi egyszobás, komfortos bérlakástípus 1000 és 1200 pengő közötti átlaglakbéréért már a középosztályi lakásideál háromszoba-cselédszobás típusa is elérhetőnek bizonyult a lakáspiacon, régi bérházakban és fürdőszoba nélkül.³⁶ Eddigi adataink alapján egyértelmű, hogy a harmincas évektől olyan fogyasztói csoportok

³⁰ Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve 1941. 27. tábla alapján.

³¹ A Statisztikai Évkönyvben nem szerepelnek külön az egyszoba-hallos lakások.

³² Az I. és a II. kerület belterület adatait vettem figyelembe.

³³ A VII. kerület belterület 1 és belterület 2 adatait dolgoztam fel.

³⁴ Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve 1941. 27. tábla alapján.

³⁵ Az 1939-es lakbérstatisztika táblázatba emelt, komfort nélküli, egy-, két-, háromszobás lakásai – ugyanúgy, mint a garzonnál nagyobb, modern lakások – rendelkeztek konyhával és előszobával. Hallos fürdőszoba nélküli típus nem szerepelt a régi lakástípusok között, míg cselédszobás természetesen igen.

³⁶ Egy lipótvárosi reprezentatív bérház, a Nádor u. 5. kétszobás udvari és kétszobás utcai fekvésű lakásaiért 1000 és 1100 pengős évi lakbért kértek (Nagy 2004: 145). A VII. kerület slumosodó részén, a Klauzál téren 760-860 pengőtől kétszobás, esetleg fürdőszobás lakásokat, 900-1000 pengőtől két-háromszobás fürdőszobás lakásokat lehetett bérelni (Fabó 2009: 90). Ugyancsak a VII. kerületben, a mintába beemelt Barát utca közelében két bérházban, a Rákóczi út 82-ben

jelentek meg a fővárosi lakáspiacon, amelyek két-háromszobás lakások helyett, ugyanakkora bérleti díjért, inkább költöztek valamilyen egyszobás, de komfortos kislakásba. A nagy terek vagy a több szoba magasabb presztízsenél számukra fontosabb volt a központi fűtés és a fürdőszoba hétköznapi kényeleme, még azon az áron is, hogy ezen túl egyetlen lakószobába kellett a nappalit, hálót, étkezőt beszüriteniük. Milyen társadalmi státusúak voltak ezek a bérlői csoportok? Kérdésünkre a *főbérlői foglalkozások* és a lakbéradatok összevetésével kaphatunk választ.

5. táblázat

Főbérlők foglalkozása lakástípusok szerint (saját minta 1941)

Főbérlők foglalkozása	Kislakások típusai						Összesen	Százalék
	komfort nélküli	garzon	egy szoba	egy szoba + hall	egy szoba + cseléd-szoba	egy szoba + hall + cseléd-szoba		
egyéb						1	1	
földbirtokos		1		1		1	3	
házfelügyelő	26	1	6				33	11%
háztartásbeli/eltartott ismeretlen		8	3	2		6	19	
kereskedelmi/ipari alkalmazott		4	3	1	3	7	18	
köztisztviselő	1	27	4	3	3	7	45	15%
magántisztviselő	1	39	6	6	8	9	69	23%
magánzó		3		1	2	4	10	
nyugdíjas		14	1	7	7	4	33	11%
önálló iparos	7	5	2	1	2	3	20	
önálló kereskedő	2	7	1	2	2	8	22	
szabadfoglalkozású (üres)		13	1	3	2	4	23	
		1					1	
Összesen	37	123	27	27	29	55	298	

A legjelentősebb, 10% feletti arányszámok a magántisztviselő, köztisztviselő, nyugdíjas és a házmesterei főbérlői foglalkozáscsoportok közül kerültek ki. A házmesterek szolgálati lakásokban éltek, amelyekről már esett szó. A másik három csoport zömében 800-850 pengős garzonokat bérelt. Ez a bérleti díj a 25%-os rezsivel növelve havi 67 pengős költséget jelentett a bérlőknek. Korszakunkban a „polgári” családok jövedelmüknek durván a negyedét költötték lakbérre,³⁷ vagyis egy garzon bérléséhez körülbelül 365 pengős, egy nagyobb egyszobás

és a Huszár u. 4-ben jellemzően a három-négyszobás lakásokhoz járt csak fürdőszoba, elég nagy lakbéreléssel: 460 és 1800 pengő között (Bácskai 2008: 228).

³⁷ A Fővárosi Statisztikai Hivatalnak az 1920–1930-as évek fordulóján, 365 család körében felvett háztartási naplót elemezve Bódy Zsombor arra a megállításra jutott, hogy a „polgári családok” jövedelmük 22,7%-át költötték lakbérre (Bódy 2008a: 373).

lakáshoz 460-540 pengős havi fizetésre volt szükség, ha egyetlen kereső tartotta el a teljes háztartást.

A fővárosi köztisztviselők esetében ez azt jelentette, hogy egy modern garzont a IX. vagy a fölötti fizetési osztályba tartozó köztisztviselő bérlők tudtak egyedül fenntartani, egyéb egyszobás modern kislakást pedig a VII. vagy annál magasabb fizetési osztályúak.³⁸ Ez szinte kizárja az egyedülálló köztisztviselőnők önálló lakásbérletét a modern kislakásokban, hiszen közülük csak igen kevesen kerültek a IX. vagy annál magasabb fizetési kategóriákba.³⁹ A magántisztviselők, de főleg a magántisztviselőnők közül – az általános statisztikai adatok alapján – még alacsonyabb azok aránya, akik önálló bérlőként jelenhettek meg az új, komfortos kislakások piacán.⁴⁰ Saját mintám némileg ellentmond az eddig vázolt borús összképnek, ugyanis a vizsgált garzonok felében laktak egyedülálló főbérlők, s a nemek körülbelül 50-50%-os arányban oszlottak meg. A 67 garzonlakó egyedülálló főbérlő közül csupán egy férfi és egy nő tartozott a háztartás-beli/eltartott foglalkozási csoportba. A nők fele tisztviselő, a férfiak egyharmada magán- és egynegyede köztisztviselő volt.

Az I–II. és VII. kerületi almintákban nem mutattak lényeges különbségeket a köztisztviselői, magántisztviselői és nyugdíjas csoportok, ellentétben a többi foglalkozási csoporttal. A kereskedelmi/ipari alkalmazottak⁴¹ és az önálló iparosok, önálló kereskedők a VII. kerület jellemző foglalkozáscsoportjai voltak, míg a szabadfoglalkozásúak mind a pesti, mind a budai almintákban fellelhetőek. A látszólagos egyezés azonban karakteres eltéréseket mutat, ha a „szabadfoglalkozású” kategória mögé nézünk. A budai mintában értelmiségi szakmák művelőit találjuk: nyelvtanárt, fordítót, építészt – Pesten sokkal vegyesebb a kép. A VII. kerületi szabadfoglalkozásúak között felbukkan kávéházi énekes, artista, táncosnő, zenész, színész is.

Számukra a belvárosi mulatóhelyek és színházak, például a Nemzeti Színház közelsége miatt lehetett vonzó egy Barát utcai kislakás.

A kislakásos háztartások portréját árnyalja a cseléd tartás és az albérlők/ágybérlők kimutatható jelenléte. Az egyszobás kislakásoknál, értelemszerűen, a nagyobb cselédszobás vagy hallos-cselédszobás típusokban találhatunk *cselédet*, bár egy garzonban és egy egyszobás lakásban is szerepel bennlakó háztartási

³⁸ *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve* 1941. 417. tábla alapján. Mivel a népszámlálás 1941. év elején zajlott, itt az 1940. november 1. és 1941. május 1. közötti fizetéseket vettem figyelembe.

³⁹ 1933-ban 40 fővárosi köztisztviselőnőt soroltak a IX., 4-et a VIII., 3-at a VII. és 1-et a VI. fizetési osztályba (Molnár 1935: 129).

⁴⁰ Egy középbank tisztviselője 15 évi szolgálat után érthette el a garzonra elegendő fizetési szintet (*Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve* 1941. 417. tábla).

⁴¹ Lényeges eltérés még, a minta teljes népességét (tehát nem csak az eddig elemzett főbérlőket) vizsgálva, hogy a belbudai kislakásokban felbukkanó kereskedelmi/ipari alkalmazottak jellemzően „albérlő”, „rokon”, „vendég” címkével jelennek meg az íveken, míg a vizsgált erzsébetvárosi lakásokban az ugyanezen foglalkozási csoporthoz tartozók negyede már főbérlői jogviszonnyal rendelkezik.

alkalmazott. Az egyszoba-cselédszobás lakások egyharmad, az egyszoba-hall-cselédszobás bérlemények egynegyed részében alkalmaztak cselédet. A cseléd tartó háztartások kétharmada nukleáris családmodellt mutat, az általános kerületi arányokat tükrözve Budán inkább tisztviselő főbérelőket találhatunk a cseléd tartók között, Pesten inkább önálló iparos, önálló kereskedő foglalkozásúakat, ahol a feleségek ritkán vállalnak munkát, háromnegyed részük háztartásbeli.

A háztartási alkalmazottal rendelkező lakások maradék egyharmadát jellemzően egyedülálló női, elvált férfi főbérlők lakták, akik a minta budai részén éltek inkább. Legtöbbjük özvegy, egy-egy esetben hajadon és férjezett nő, aki vagy dolgozik, vagy nyugdíjból él. Két budai háztartásban megözvegyült nőrokonok – anya-lánya, illetve sógornők – költöztek össze. Pesten csupán két olyan cseléd tartó háztartás volt, amelyet nem nukleáris szerkezetű családok, hanem egyedülálló (de férjezett), dolgozó nők tartottak fenn.

A vizsgált lakáskategóriákban mind a tisztviselő, mind az iparos-kereskedő családoknál a háztartási alkalmazott foglalkoztatásának arányai megfelelnek a saját foglalkozási csoportjaik 1941-es cseléd tartási hajlandóságának. 1941-ben a fővárosi lakások iparos főbérelőinek egynegyede, a kereskedőknek és a tisztviselőknek egyharmada alkalmazott cselédet.⁴² A kislakásokban dolgozó cselédek jellemzően hajadon, huszonéves nők voltak, három esetben idősebb, elvált asszonyok is előfordultak közöttük.

Az *albérlős háztartások* jellemzőiben és arányszámaiban jelentős eltérések mutatkoznak a budai és a pesti almintákban. Míg Belbudán a kislakások 5%-ában, addig Erzsébetvárosban a 10%-ában tartottak albérlőt, leginkább a nagyobb cselédszobás, hallos-cselédszobás típusokban. Mindkét területen az albérlőtartó főbérlők fele családos háztartásban élt, zömében önálló iparos, önálló kereskedő, ipari/kereskedelmi alkalmazott vagy házmesteri foglalkozási kategóriákban, háztartásbeli feleséggel. Míg a budai középosztályi kislakásokra egyáltalán nem volt jellemző, Pesten már megjelent az értelmiségi, tisztviselő-családok kényszerű albérlőtartása. Ez a pesti mintában gyakran állástalan magántisztviselő férjet és dolgozó vagy szintén állástalan feleséget jelent. A nukleáris családi egységek mellett a másik jelentős albérlőtartó csoport a hajadon, elvált vagy özvegy nők tábora, akik albérlő mellett néha rokonokkal is megosztották lakásukat. Ők jellemzően egyedülállóak voltak és dolgoztak, ritkábban háztartásbeli státusúak voltak.

Az albérlői népesség – hasonlóan az általános fővárosi tendenciákhoz – leginkább egyedülállókból került ki.⁴³ A kétharmad részben férfi bérlők között akadtak tisztviselők, szabadfoglalkozásúak, kereskedelmi/ipari alkalmazottak, illetve Pesten néhány eltartott státusú egyetemi hallgató is. A kereskedelmi/ipari alkalmazott albérlők egyfajta átmenetet képeztek az ágybérlők felé, mert viszonylag zsúfolt, egyetlen lakható helyiséggel rendelkező, komfort nélküli

⁴² Csepeti 1943: 215.

⁴³ Horváth 1943: 230.

házmesterlakásokban éltek. A női albérlők többsége hajadon vagy elvált kereskedelmi/ipari alkalmazott volt, tisztviselő nem bukkant fel közöttük.

A pesti albérlős kislakások egyharmad részében két albérlőt tartottak, ami Budán csak egyetlen esetben fordult elő. Ezek az albérletek valóban a főbérlők túlélését segíthették, hiszen szinte valamennyi garzonokban, esetleg egyszoba-hallos lakásokban fordult elő, míg a nagyobb cselédszobás, hallos-cselédszobás kislakásokban legfeljebb csak egy bérlőt fogadtak be. Ellenpélda a minta egyetlen három albérlős bérlakása, amely hallos-cselédszobás erzsébetvárosi otthon volt, fiatal, hajadon főbérlőnővel. Az ő esetében a kapott bérleti díjak (összesen 105 pengő) fedezték a lakás lakbérét és rezsiköltségeit, míg a két albérlős garzonok albérlői díjai csak a lakás alaplakbérére voltak elegendők. Ágybérlők csak házfelügyelői háztartásokban bukkantak fel, ugyanakkor véleményem szerint ez gyakoribb jelenség lehetett, mint a megadott három lakás esete.⁴⁴

Az egyszobás háztartások⁴⁵

A mintabeli kislakások egymáshoz viszonyított arányszámait két típusnál nem egyeznek a népesség eloszlásával. Míg a garzonok az egyszobás lakások 40%-át alkotják, a vizsgált össznépeség alig egyharmada (29,5%) élt ilyen otthonokban. A komfort nélküli típusnál viszont kicsit magasabb az össznépeség arányszáma (17,5%), mint a típus kislakásokon belüli elterjedtsége (12%).⁴⁶

6. táblázat

Az egyszobás lakásokban élők száma és aránya (saját minta, 1941)

komfort nélküli	garzon	egy szoba	egy szoba + hall	egy szoba + cselédszoba	egy szoba + hall + cselédszoba	Összesen
114	192	68	61	63	153	651
17,5%	29,5%	10,4%	9,4%	9,7%	23,5%	100%

Az eltérések oka, hogy a garzonokban a legalacsonyabb, a házmesteri háztartásokból álló komfort nélküli lakásokban pedig a legmagasabb az együtt élők átlagos száma.

⁴⁴ Sokszor szerepelnek tisztázatlan státusú lakók a házmesteri lakásokban. Egy-egy esetben feltételezhető, hogy ágybérlők takarításért, egyéb munkáért alhattak a családnál. A bérleti összegeket a három ágybérlő esetében is csak az egyik helyen adták meg. Itt heti 2 pengőt fizetett a négyfős házmesteri családnál lakó negyvenéves, nőtlen asztalossegéd.

⁴⁵ Magyarországon a két világháború közötti népszámlálások esetében ha történt is háztartásszerkezeti adatfelvétel, annak országos feldolgozása elmaradt, így korszakunk ilyen jellegű adatokban nem bővelkedik.

⁴⁶ Lásd az 1. táblázat adatait.

7. táblázat

*Az együtt élők átlaga főbérleti foglalkozási kategóriák és kislakástípusok szerint
(saját minta, 1941, házmesterekkel együtt)*

Főbérleti foglalkozása	Kislakások típusai						Összesen
	komfort nélküli	garzon	egy szoba	egy szoba + cselédszoba	egy szoba + hall	egy szoba + hall + cselédszoba	
egyéb						2,00	2,00
földbirtokos		1,00			2,00	3,00	2,00
házfelügyelő	3,54	3,00	3,67				3,55
háztartásbeli/eltartott ismeretlen		1,63	2,00		3,50	2,33	2,11
kereskedelmi/ipari alkalmazott		2,50	2,50	3,00	3,00	3,13	2,88
köztisztviselő	2,00	1,37	1,33	2,00	1,00	3,00	1,65
magántisztviselő	1,00	1,56	2,67	2,13	2,67	2,89	1,99
magánzó		1,33		2,00	1,00	2,25	1,80
nyugdíjas		1,57	1,00	1,57	1,57	2,50	1,67
önálló iparos	2,00	1,60	2,50	3,00	5,00	2,50	2,26
önálló kereskedő	2,50	1,43	3,00	2,00	2,50	2,88	2,27
szabadfoglalkozású		1,38	3,00	1,50	2,67	2,50	1,83
Összesen	3,08	1,53	2,60	2,04	2,26	2,75	2,16

A házmesterek mellett a kereskedelmi/ipari alkalmazott főbérleők kislakásaiban haladja meg a lakószám a három főt, mivel ezekben a háztartásokban gyakrabban élt gyermek a családokban, és itt fordultak elő legnagyobb arányban albérleők és ágybérleők.⁴⁷ Az összes kislakástípusban nagyon alacsony a gyermekszám. A teljes 651 fős minta alig 5%-át tették ki a tizenöt éves vagy annál fiatalabb lakók.⁴⁸ Két gyermeket csak egy-egy házmesteri és egyszoba-hallos-cselédszobás lakásban neveltek.

A vizsgálati minta *családszerkezetére* jellemző, hogy a kislakások egyharmadában éltek házaspárok (leggyakrabban kettesben, ritkán gyermekkel kiegészülve, a nagyobb hallos, cselédszoba-hallos kislakásokban esetleg valamelyikük rokonával együtt), egyharmad részt tettek ki az egyedülállók (ez egy egyedülálló főbérleőt, esetleg egy cselédet jelent), a fennmaradó egyharmadot pedig a rokonokból

⁴⁷ Ez a magatartás megegyezik a két világháború közötti fővárosi munkáscsaládok háztartási modelljével, amelyben nem a magas gyerekszám, hanem a viszonylag nagy számú albérleői/ágybérleői népesség jelenléte a jellemző (Gyáni 1992: 176–179).

⁴⁸ Harmincegy – tizenöt éves vagy fiatalabb – „főbérleő gyermeke” lakott kislakásban. Garzonban 2, egyszobásban 5, egyszoba-cselédszobásban 2, egyszoba-hallosban 3, egyszoba-hallos-cselédszobásban 8 gyermek élt; a kiskorúak majd felét, 13 főt komfort nélküli, házmesteri otthonokban nevelték. Harminchat idősebb személy lakott még „főbérleő gyermeke” státusban kislakásban: húszan 16–20 év közöttiek, kilencen 22–30, öten pedig 31–43 évesek voltak.

(itt gyakori az idős anya és felnőtt gyermeke alkotta család) és nem rokonokból (főbérelő albérelővel, ágybérelővel) álló háztartások arányszámai alkották.⁴⁹

A kislakásokkal – de főleg a garzonokkal – szemben a korszakban leggyakrabban felhozott vád szerint ezek a szűk, új lakások gyermektelenségre kárhoztartják a tisztviselő házaspárokat. Adataim alapján a kislakásokban valóban jelentős arányban éltek gyermektelen házaspárok (ahol a férjek majd fele egyébként tisztviselőként dolgozott), a modern kislakásokban élő felnőtt népességnek ugyanakkor a nagyobb része nem is volt házas. A garzonokban a háztartások negyedét alkották nukleáris családok (általában gyermektelen házaspárok), 55% volt egyedülálló, a többiek pedig valamilyen rokonnal vagy esetleg nem rokon lakótársal osztották meg bérleményüket.

A statisztikák alapján eldönthetetlen, hogy a házaspárok⁵⁰ miért nem váltak gyereket, a jelenséget azonban bizonyosan nem lehet csak a modern kislakások elterjedésével magyarázni, főleg úgy, hogy az 1910 és 1930 közötti időszakban Magyarországon általában is rohamosan csökkent a születések száma.⁵¹ A nők munkába állása sem okolható a kevesebb gyermekért. A mintából kiolvasható jellemző magatartás szerint a házas nők többsége otthon maradt és nem dolgozott, a nagyobb, cselédszobás kislakások esetében pedig jellemzően cseléd segítségével vezették a háztartást.⁵² Az egyszobás kislakások háztartásszerkezeti adatai tehát nem alkalmasak a tisztviselői gyermektelenség okainak feltárására, viszont a Magyarországon ekkor még ritka, ám a mintában felülreprezentált *egyedülálló népesség* vizsgálatára sokkal inkább.⁵³

Érdeemes nemenként külön áttekinteni az egyedülálló női és férfi főbérlők jellemzőit (8. és 9. táblázat). Láthatjuk, hogy családi állapot szerint az egyedülálló női és férfi háztartások egészen eltérő összetételűek. Amíg az özvegyek és a hajadonok körülbelül egyharmad-egyharmad arányban a legjelentősebb egyedülálló női főbérelői csoportot jelentették, addig a férfiaknál gyakorlatilag hiányoznak az özvegy egyedülállók (két ilyen szerepel a mintában), viszont a nőtlenek az egyedülálló férfiak majd 60%-át tették ki. Az elváltak arányszámai nem mutatnak különbséget (19-19%), de a házas és külön élő férfiak/nők között már

⁴⁹ Adatbázisom feldolgozásánál problémát okozott, hogy a népszámlálási ívek „Mi címen lakik a lakásban?” kérdésére, amely alapján a családszerkezetet rekonstruálni lehet, sok pontatlan válasz született. Például a „főbérelő rokona” kategóriánál gyakran még az életkor és a név alapján sem lehet eldönteni, hogy a főbérelővel milyen rokonsági kapcsolatban állt a lakó.

⁵⁰ A házaspárok nagy része még gyermekvállalásra alkalmas korban volt: a nők főbérlők átlagéletkora 43, a férjezett főbérelő feleségeké 38 év. Ha a nők termékenysége alapján nézzük, a feleségek 85%-a szülőképes életkorú, azaz 15–50 év közötti asszony.

⁵¹ Tomka 2000: 20.

⁵² A 130 főbérelőfeleség háromnegyed része háztartásbeli, 12%-a magántisztviselő, 6%-a köztisztviselő. A házas nők 25%-os munkavállalása a korabeli – egyébként folyamatosan emelkedő – arányszámok mellett nem számított alacsony értéknek. Budapesten a kereső nők között 1910-ben 12,4%, 1935-ben 22% volt a házasok aránya (Bódy 2008b: 94).

⁵³ Magyarországon az egyszemélyes háztartások aránya az összes háztartáson belül napjainkig alacsonyabb a nyugat-európai átlagnál. 1930-ban az összes háztartás 6%-a, 1949-ben 10%-a, 1990-ben 24,3%-a volt egyszemélyes (Tomka 2000: 53, 124. 13. táblázat).

több mint kétszeres eltérés látható (férfiak 17%, nők 8%). A férfi és női egyedülálló főbérlok átlagéletkora hasonló, a férfiaknál 43, a nőknél 47 év.⁵⁴

A női özvegyek magas aránya az egyedülállók foglalkozásszerkezeti adatában is megjelenik, hiszen itt a nyugdíjas nők (23%) vannak a legtöbben, utánuk következnek a köztisztviselők (21%), a magántisztviselők (17%), majd a szabadfoglalkozásúak (8%).⁵⁵ A férfiaknál magántisztviselők (30%), köztisztviselők (26%), nyugdíjasok (15%), szabadfoglalkozásúak (11%) sorrendje állítható fel. Az a tény, hogy a minta 48 egyedülálló főbérlnője közül csak három fő tartozott a háztartásbeli/eltartott kategóriába, még ha a legnépesebb foglalkozási csoport a nyugdíjasoké volt is, rácafol arra az általános statisztikai adatokból kirajzolódó képre, hogy a korabeli fizetési és lakbérviszonyok mellett egy egyedülálló nő nem tarthatott fenn kislakást. A legtöbb kislakást bérlő nő köztisztviselőként, magántisztviselőként és szabadfoglalkozásúként dolgozott. A fenti adatokból önmagában még nem lehet a témával kapcsolatban általános következtetéseket levonni, annyi azonban kijelenthető, hogy korszakunkban az egyedülálló női népességben már megjelentek az özvegyek mellett olyan hajadon, elvált vagy házastársuktól külön élő nők, akik szellemi munkából tartották fenn magukat.

Ebbe a kategóriába tartozott az 1941-es népszámlálási lakásíven „egyedülálló”, „szabadfoglalkozású” „hajadonként” megjelenő Gobbi Hilda is. A színésznő – a népszámlálás idején – a Blaha Lujza téri Nemzeti Színháztól nem messze, a Barát utcában bérelt egy garzont, és ugyanabban a házban egy másik garzont is fenntartott édesanyjának és nagyanyjának.

Gobbi Hildának ekkoriban évi 7200 pengős szerződése volt a Nemzeti Színházzal, ebből fizette a két lakás költségeit, s ebből tartotta el idős nagyanyját és beteg édesanyját is.⁵⁶ A korabeli színésztszadalmában ez az összeg komoly jövedelemnek számított. Gobbi Hilda szomszédságában több színész, rendező, színházi ember és zenész lakott.⁵⁷ Közülük Bornemissza Éva és Tímár József színészek Barát utcai lakbér- és fizetési adatai maradtak fenn. Bornemissza Éva

⁵⁴ Az átlagok mögött azonban itt is fontos eltéréseket mutatnak a két nem családi állapot szerinti adatai. Míg a hajadon és nőtlen egyedülállók egykorúak (nők 42, férfiak 41 évesek), a házias, de külön élők között 7 évvel (nők 36, férfiak 43 év), az elváltak esetében 15 esztendővel idősebbek a férfiak (nők 37, férfiak 52 év).

⁵⁵ Jelentősen, 15 évvel idősebbek a mintában a köztisztviselőnők (átlagkoruk 45 év), mint a női magántisztviselők (átlagkoruk 30 év).

⁵⁶ Ez havi szinten 600 pengős fizetést jelentett. Dr. Molnár Olga statisztikus pályája csúcán – az 1930-as évek végén – keresett havi 700 pengőt lakbérpótlékkal együtt. Ebben a köztisztviselői kereseti sávba rajta kívül még egy nő tudott csak bekerülni (Bódy 2008b: 103–104).

⁵⁷ Bellák Miklós színész Bornemissza Évával egy házban bérelt egy egyszobás kislakást. Földényi László, a Magyar Színház színésze a Barát utca 6-ban egyszoba-hallos kislakásban lakott, ugyanitt Tihanyi Vilmos színházi főrendező szintén egyszoba-hallt vett bérbé. Gobbi Hildával azonos épületben élt egyszobás kislakásban a korszak ismert cigányprímása, Berkes Béla is. Berkes egy primásdinasztia harmadik tagjaként már klasszikus zenei képzést kapott, elvégezte a Nemzeti Zenedét (Berkes 1942: 56). A két világháború közötti időszakban a belvárosi mulatók legnépszerűbb cigányprímása volt, állandó zenésze például a Nagymező utcai Arizóna Mulatónak (Rátonyi 1987: 51).

8. táblázat

Az egyedülálló nők foglalkozása és családi állapota kislakástípusok szerint

Családi állapot	Foglalkozás	Kislakások típusai						Összesen	Százalék
		egy szoba	egy szoba + cselédszoba	garzon	egy szoba + hall + hall	egy szoba + hall + cselédszoba	komfort nélküli		
elvált	háztartásbeli/eltartott			1			1	2	
	köztszervező			1				1	
	magántisztviselő			3				3	
	magánzó	1						1	
	önálló kereskedő	1					1	2	
összes elvált		2		5		1	1	9	19%
férjezett (házastársától külön él)	földbirtokos			1				1	
	köztszervező			1				1	
	önálló iparos			1				1	
	szabadfoglalkozású					1		1	
összes férjezett			3		1	1	4	8%	
hajadon	egyéb			1				1	
	köztszervező			6		1		7	
	magántisztviselő			2				2	
	nyugdíjas	1						1	
	önálló kereskedő			1				1	
	szabadfoglalkozású			3				3	
összes hajadon		1		13		1	15	31%	
özvegy	háztartásbeli/eltartott			1				1	
	magántisztviselő			2			1	3	
	magánzó			1		1		3	
	nyugdíjas	1		5		1		9	
	önálló kereskedő			1		1		2	
	szabadfoglalkozású			10		3	2	18	38%
összes özvegy (üres)			1		32	4	48	100%	
(üres) összesen	köztszervező			1				1	
	nyugdíjas	1		1				2	4%
végösszeg		1	5	32	4	4	2	48	100%

9. táblázat

Az egyedülálló férfiak foglalkozása és családi állapota kislakástípusok szerint

Családi állapot	Foglalkozás	Kislakások típusai							Összesen	Százalék
		egy szoba	cselédszoba	garzon	hall	hall és cselédszoba	hall nélküli	komfort nélküli		
elvált	köztsziviselő				1				1	
	magántsziviselő	1		2					3	
	nyugdíjas	2			1				3	
	önálló kereskedő			1		1			2	
összes elvált	szabadfoglalkozású			1					1	
		3		4	2	1			10	19%
	köztsziviselő			2			1		3	
	magántsziviselő			2	1				3	
nős (házastársától külön él)	nyugdíjas		1						1	
	önálló iparos							1	1	
	önálló kereskedő			1					1	
		1		5	1	1	1	1	9	17%
összes nős	háztartásbeli/eltartott			1					1	
	köztsziviselő	2	1	6	1				10	
	magántsziviselő			8					8	
	magánzó			1			1		2	
összes nőtlen	nyugdíjas			3	1				4	
	önálló iparos			1					1	
	szabadfoglalkozású	2	2	24	2	1			31	58%
				1					1	
összes özvegy	magántsziviselő							1	1	
	önálló iparos			1			1		2	4%
összes özvegy (üres)	kereskedelmi/ ipari alkalmazott									
	magántsziviselő			1					1	
(üres) összesen				1					1	2%
	végösszeg	2	6	35	5	4	1	1	53	100%

egyszoba-hall-cselédszobás kislakást bérelt 1200 pengős évi lakbérért, miközben az 1941–42-es évadra 2200 pengős, a nemzeti színházi létminimumnak megfelelő szerződést írt alá.⁵⁸ Tímár József a Gobbiékkal szemközti házban egy két-szoba-cselédszobás lakásban élt éves 1360 pengő bérleti díjért, mindezt 11000 pengős éves színházi szerződéssel a kezében.⁵⁹ Bornemissza a Nemzeti Színház szerződött színészeinek a legalacsonyabb fizetési sávjába tartozott mint „epizód-színésznő”, Tímár ezzel szemben a társulat népszerű, főszerepeket alakító színésze volt ekkoriban.⁶⁰ Gobbi Hilda 1941-re már túljutott a kezdő színésznő státuson és stabil, elismert tagja – még ha nem is sztárja – volt a Németh Antal irányította Nemzeti Színháznak. Fizetéséből két kislakást tartott fenn évi 1714 pengőért. Ezért az összegért már háromszobás komfortos otthont is bérelhetett volna. Számára azonban valószínűleg fontosabb volt az önállósága fenntartása a két garzon bérletével, mint egy nagylakásbeli élet anyjával és nagyanyjával egy fedél alatt. A színésznő visszaemlékezése és a fennmaradt egyéb személyes dokumentumok, színházi források alapján rekonstruálni tudjuk Gobbi Hilda és családja életútját, valamint korábbi lakhelyeiket az 1941-es állapotig.

„...CSAK SEGÍTSEN A JÓ ISTEN, HOGY MINDENT FIZETNI TUDJUNK IS PONTOSAN”

Gobbi Hilda szülei, Gobbi Ede és Schneckemberger Margit eltérő hátterű, mentalitású családokból származtak. A Gobbi-ág több generációnyi olasz zenész őssel büszkélkedhetett Gobbi Alajos nagyapával bezárólag, aki hegedűművész és a Nemzeti Zenede igazgatója volt. Az anyai vonalon, lengyel–német–osztrák gyáros, üzletember felmenőket találhatunk.⁶¹ Innét hozott házasságába a mindössze tizenhat éves Schneckemberger Margit egy prosperáló családi céget,⁶²

⁵⁸ IV. 1419.j. 530/b. számlálójárás 207. doboz Barát utca 10. 6. lakásív, OSzK SzT 15/5/21. Németh Antal szerződési ajánlata Bornemissza Évának, 1941. június 29.

⁵⁹ IV. 1419.j. 530/a. számlálójárás 207. doboz Barát utca 1. (Hársfa utca 5.) 13. lakásív, OSzK SzT 15/5/21. Németh Antal szerződési ajánlata Tímár Józsefnek, 1941. július 15.

⁶⁰ Tímár 1924-től játszott a Nemzeti Színházban, ahol néhány év alatt a társulat vezető színésze lett. Tehetségét a közönség és a színház vezetői is elismerték, de karrierjét folyamatos botrányok kísérték. A színész ellen késések, fegyelmeztetlenségek miatt 1929 és 1941 között példátlanul sok, 69 fegyelmi ügyet indított a Nemzeti Színház belső bírósága. Tímárt 1940. januárjában rövid időre el is bocsátották a színháztól, mert lekészte szerepét a *Caesar* című előadásban (OSzK SzT 5/560. Törvényszéki jegyzőkönyvek, OSzK SzT 5/560. Németh Antal levele Tímár Józsefhez, 1940. január 17.).

⁶¹ Az anyai dédszülők Sieburger Györgyné Komarnitzky Ludmilla és Sieburger György 1878-ban a Sieburger és Társa Első Magyar Papírkárpitgyár tulajdonosai voltak, illetve rendelkeztek egy budai (Fő utca 52–53.) tapétaüzlettel és raktárral (BFL VII.173. 1878. 0823. adásvételi szerződés).

⁶² „Az Apponyi téren a Klotild palota földszintjét és félemeletét foglalta el a Sieburger és Társa papírkárpit-vállalat; gazdag nagyvállalat volt, selyemtapéták Londonból; a királyi vár tapétázása” (Gobbi 1982: 13–14).

amelyet Gobbi Hilda szerint apja, Gobbi Ede a Schneckenburger nagypapa minden igyekezte ellenére is tönkretett „linkségeivel”.

Gobbi Hilda gyermekkorra 1913-as születésétől a vízivárosi Halász utca 1. alatti háromemeletes bérházában telt, ahol visszaemlékezése idealizált képe alapján „csupa jó barát élt”.⁶³ A bérház nagy lakásainak értelmiségi orvos, gyógyszerész, építész társadalma mellett visszaemlékezésében Gobbi ír a macskaköves udvarra nyíló lakás „prolicsaládjáról”, a játszótársból háborús hősi halottá avanzsált Janival,⁶⁴ és a lakbérért kilincselő házmesterről is. Utóbbit a kalappal, szabóval és villanyzámlással együtt gyakran fizetés nélkül küldték el a háztól.

A békés és idilli gyermekéveket még nem árnyékolta be a halmozódó adósságok. Gobbi Hilda először középiskolai tanulmányai alatt szembesült családjá megrendült anyagi helyzetével, amikor a putnoki gazdasági magánintézetbe egyre ritkábban érkeztek a taníttatását fedező csekkek. 1929-ben az adósságok ellenére, vagy épp azok palástolása miatt, a család nagyobb és drágább lakásba költözött, Újlipótváros „legmodernebb házába”.

„Azt hiszem a Nagymama már megírta, hogy kivettük a lakást, de nem azt, amelyet először néztünk, hanem azt amelyiknek olyan külön folyosója van. Az nekem már csak azért is jobban tetszik, mert teljesen el van különítve, nincs az a cselédpletykázás, a lakás pedig oly szép és nagy, mint a másik és legalább ott a folyosó, ahová kicsit ki lehet ülni. [...] Azt hiszem szép lesz, csak segítsen a jó Isten, hogy mindent fizetni tudjunk is pontosan. Természetesen sehová nem járunk, még moziba sem, s ez bizony így lesz még a télen át is, míg mindent, amivel tartozunk, ki nem egyenlítettünk! De legalább örömmünk és kényelmünk lesz a lakásban.”⁶⁵

Annak ellenére, hogy Gobbi Hilda önéletrajzában naiv, a családi adósságokról mit sem sejtő fiatalasszonynak festi le édesanyját, Gobbi Edénének a putnoki intézetbe lányához írt 1929. júniusi levele nem egészen ezt a képet mutatja. Ám ha a feleség esetleg át is látta anyagi helyzetüket, a családfő adósságkezelési módszere valóban váratlanul érthette az asszonyt. 1932-ben Gobbi Ede kényszerárverést kért maga ellen, majd kijelentkezett és elköltözött az újlipótvárosi lakásból, ezzel egy időben pedig a lányát, Gobbi Hildát is nagykorúsította.

⁶³ „Koffer doktor, az amputált lábával mindenki orvosa. Doktor Jenschék, a patikusék... A második emeleten dr. Nodrovitzkyék... Ruzicskáék velünk egy emeleten laktak – imádtam náluk takarítani, szidoloztam, port törültem. Lányuk, Ruzicska Mária az *Új Idők* szerkesztőségében dolgozott, műfordító volt. De az egész házban a legmélyesébb tisztelettel, kíváncsisággal a Baráth családot szerettem. Paula, Béla és Irén anyámnál egy kicsit idősebbek voltak. Béla bácsi mérnöki irodája a mi emeletünkön volt, ő tervezte az első modern bérházat a Rákóczi út és a Kossuth Lajos utca sarkán, azzal a bizonyos órával (ma már ritkán jár)... Baráth Irén az én barátom lett és maradt örökre. Tüdőgyógyász, az első női orvosok egyike” (Gobbi 1982: 21).

⁶⁴ „...egy léccel feltámasztott szemétládaival az ő segítségével fogtuk mindig a patkányokat (egyedül félttem ezzel játszani). Hol a Jani? – kérdeztem. – Elment! – mondták. – Hát... el... – Az első, második és harmadik emelet jobb lakói összeszedték a szükséges fekete holmikat, kezét fogtak Jani mamájával – részt vettek a világháborúban” (Gobbi 1982: 142).

⁶⁵ OSzMI 81.85. Gobbi Edéné levele lányához, 1929. június. 4.

A gazdasági intézetből hazatérő fiatal lány, a háztartásbeli édesanya és nagymama tehát magára maradt az ötszobás, gazdagon berendezett lakásban, amelyet végrehajtottak el. Innen rövid időre egy kétszobás Városház utcai lakásba költöztek a Belvárosba, ahol kereset és tartásdíj híján nem tudták fizetni a lakbért.

Nem tudjuk biztosan, hogy mi vezetett a családi cég csődjéhez, Gobbi Hilda szerint mindenesetre az összeomlást apja bohém, pazarló életmódja okozta. Annyi a fennmaradt iratokból is kitűnik, hogy Gobbi Ede sajátos kapcsolatban állhatott a valósággal. Míg a házaspár válását megelőző, 1933 áprilisában kelt bírói egyezségben havi 50 pengős nőtartásban és 30 pengős gyermektartásban egyeztek meg a felek, a dokumentum jelentős részében Gobbi Ede a Ferencvárosi Torna Club páholyának örökös használati jogát igyekezett úgy körülbástyázni, hogy ahhoz családja ne férhessen hozzá. Jóllehet maga is napról napra élt,⁶⁶ és sem a csekély tartásdíjakat, sem a családi cég után a Schneckeburger nagymamának járó 110 pengős járadékot nem tudta fizetni, de a körülbelül kétezer pengőt érő örökös páholyhasználati joghoz körömszakadtáig ragaszkodott.⁶⁷

1932-től tehát a három nőnek a saját lábára kellett állnia. Sem a feleségnek, háziasszonynak szocializált anya és nagymama, sem a gazdasági leányintézetből kikerülő tizenkilenc éves Gobbi Hilda után nem kapkodtak a korabeli munkáltatók.⁶⁸ Hiába szerepelt a válóperhez csatolt bírói egyezségben 800 pengős kezességvállalási kötelezettség Gobbi Ede terhére, ha elvált feleségének valamilyen állás elnyerésére kaucióra lenne szüksége, az asszony nem tudott elhelyezkedni.⁶⁹ Végül Gobbi Hilda kapott állást a Pázmány Péter Egyetem botanikus kertjében mint a szukkulens ház gyakornoka, azaz „egész nap egy pálcával kaktuszokat tetvezett”. Innen népmesei fordulattal került be a Színművészeti Akadémiára, ahová azonban, hiába vették fel, úgy tűnt, nem tud beiratkozni, hiszen nem tudja fizetni a tandíjat.

„Akkoriban úgy gondoltam, csak a szerencse segíthet. Három pengőt kölcsönkértem s az azon vett [osztály]sorsjegyen 150 pengőt nyertem. [...] Egy év után tandíjmentes és ösztöndíjas lettem.”⁷⁰

⁶⁶ „A Nagycsarnok melletti keskeny utcában volt egy WC nagyságú raktárhelyiség – kibérelte hitelben. Szánalmas hely volt, egyszer-kétszer anyám elzavart, hogy próbáljam meg bekasszírozni a tartásdíjat. A környezetet és apámat látva, csak ennyit tudtam kinyögni:

– Van valami pénz, apu?

– Nincs, fiam.

Kofáknak, vidéki szekereseknek, trógeroknak, szóval hajnali melósoknak árulta a »csáját«, kávé, fokhagymás pirítóst” (Gobbi 1982: 30).

⁶⁷ OSzMI 81.85. Bírói egyezség Gobbi Edéné sz. Schneckeburger Margit és Gobbi Ede válóperében.

⁶⁸ „Anyám csak zongorázni és franciául tudott; nem volt gyakorlata a munkában. Nagyanyám öreg volt és fáradt. Nem értették az ingyen-konyhát, a savanyúszagú lakást és egyáltalán semmit” (OSzK SzT 15/1/1–7).

⁶⁹ OSzMI 81.85. Bírói egyezség Gobbi Edéné sz. Schneckeburger Margit és Gobbi Ede válóperében.

⁷⁰ OSzK SzT 15/1/1–7. Gobbi Hilda önéletrajza.

Az 1933 és 1941 közötti időszak lakhelyeiről Gobbi Hilda több helyen többféleképpen ír. Az egyik visszatérő helyszín a Rákóczi út 51. alatti egyszobás bérlakás, amelyet a színésznő az 1934/1935-ös tanévben kapott 80 pengős ösztöndíjából havi 70 pengőért vettek ki.⁷¹ Gobbi Hilda a második akadémiai évében körülbelül 500–600 pengőt szedett össze az ösztöndíján felül statisztálásokból és segélydíjakból,⁷² ami még mindig kevés volt három ember egész évi megélhetéséhez. A háztartás költségeit ekkoriban elsősorban Gobbi Edéné új foglalkozásából, a jóslásból fedezték.⁷³ Nincs róla adat, hogy Gobbi Ede teljesítette volna a válási egyezségben szereplő havi 190 pengőnyi kötelezettségét, mint ahogy az ellenkezőjére sem. Gobbi Hilda a harmadik akadémiai év befejezése után, 1935-ben kapott állandó szerződést a Nemzeti Színháztól, ami ugyan nem oldotta meg egy csapásra az anyagi gondjait, de megóvta a teljes létbizonytalanságtól. A következő években még gyakran fenyegette a három nőt a kényszerárverés réme. 1936-ban felbukkant a putnoki gazdasági leányiskola egykori igazgatója is Gobbi Hilda évek óta kifizetetlen 520 pengős tandíjhátralékáért, amelyet, a végrehajtást elkerülendő, a színésznő maga kezdett törleszteni a fizetéséből. 1938. szeptember 10-én pedig Gobbi 100 pengős azonnali segílyt kért a Nemzeti Színház igazgatójától, Németh Antaltól, ugyancsak egy közelgő kényszerárverés miatt.⁷⁴ Néhány hónappal később a három nőnek el kellett hagynia a Rákóczi úti lakást.

Gobbi Hilda pár napig kolléganője, Bornemissza Éva Barát utcai kislakásában húzódott meg, míg az anyja és a nagymama ismerősökhöz ment egy gellért-hegyi lakásba. 1939 augusztusáig, amíg Gobbi Hilda kivette az első garzonlakást a Barát u. 2-ben, valamennyien ismerősöknél, barátoknál éltek. 1941 februárjáig, a második kis garzon kibérléséig az anyja és a nagymama még időnként környékbeli, a Barát utcához közeli kis garnizállókban lakott. Gobbi Edéné egy rokonának írt, el nem küldött levelében 1940 nyarának lakhelyeiként a Hársfa utcai „Rex” szállót, illetve a Rákóczi út mellett, a Kenyérmező utcában álló

⁷¹ OSzK SzT 15/1/1–7. Gobbi Hilda önéletrajza. „Laktunk a Rákóczi út 51-ben egy udvari lakásban, se napfény, se villany, se gáz. Fürdőszoba viszont volt. [...] Egy undorító élményem fűződik ehhez: a sötét fürdőszobában beugrottam a hideg vízbe. Apró, kemény valamik ütődtek a bőrömnök, koppantak a kád oldalán. Kiugrottam a vízből, gyufát gyújtottam, kiderült, hogy száz és száz svábbogár teteme úszik a vízen” (Gobbi 1982: 26).

⁷² 1934. december 20-án harmadmagával 108,33 pengő állami segélydíjban, majd kilenc nappal később 150 pengős tanulmányi segélyben részesült, illetve még novemberben megpályázta a Magyar Háziasszonyok Országos Gazdasági Szövetségének 100 pengős ösztöndíját. Utóbbiról nem tudni, hogy elnyerte-e (OSzMI 81.85. Közszolgálati alkalmazottak gyermekei részére tanulmányi segély, OSzMI 81.85. Magyar Háziasszonyok Országos Gazdasági Szövetsége pályázati felhívása, pályázók névsorával 1934. november 17.). Az 1934–35-ös évadban a Nemzeti Színház havi 20-25 előadásában statisztált, amiért összesen 333 pengő 96 fillért kapott (Gobbi 1982: 38).

⁷³ „Dolgozni próbált – nem sikerült. Kopott kis kártyából próbálta kiolvasni a sorsát – később másokét is, szedett-vedett új barátnői körében. Egyszer csak kiderült, hogy bármit mond, az mind igaz, és ez iszonyatos hittel ruházta föl. [...] egy jövőbe látó fenomen állt előttem –akit elkezdtek tisztelni, jártak hozzá, ő vetette a kártyát, mondta a jövőt, pengőkért” (Gobbi 1982: 26).

⁷⁴ OSzK SzT 15/3/27. Gobbi Hilda kérelme Németh Antalhoz, 1938. szeptember 10.

„Adria” nevű, „több mint szerény” garnizállót nevezi meg, miközben a szokásos anyagi gondokra panaszkodik.

„Hilda, a művésznő örült, jelenleg ismét takarítási mániában szenved, tapétáztatta és festette a lakását, most pedig pucol, súrol [...] miközben az előszobájában most írja fel a végrehajtott az utolsó lenge ruhadarabját és üres likőrös üvegét is.”⁷⁵

Gobbi Edéné három hónappal a Barát utcai garzonba költözés után rákban meghalt. Gobbi Hilda a temetési költségekre előleget kapott a Nemzeti Színház-tól, egy hatéves rögzített fizetéses szerződésért cserébe.⁷⁶ Ekkor érte el a színésznő jövedelme az évi 7200 pengőt, amiből már nagyobb nehézségek nélkül fenntarthatta a két garzonlakást. Visszaemlékezésében Gobbi a Barát utcáról mint kisvárosias közegről ír, ahol az utca és a magántér nem válik szét élesen. Itt Gobbi Hilda anyjának halála sem maradt magánügy, a halálesetet a lakásba benyitó szomszéd házmester vette észre, és a gyászhoz az utcai virágáros is hozzájárult néhány, az ablakon benyújtott virággal. Ahogy a gyermekkor esetében, itt sem tudhatjuk, utólag mennyiben idealizálta a visszaemlékező az eredeti történéseket, de a Barát utcai modern bérház sor érdekes sajátossága, hogy annak térbeli elhelyezkedése, épületeinek visszafogott magassága (a házak mind háromemeletesek voltak) a nagyvárosias belső kerület bérháztengerében valóban egy intimebb, belső kis utcát teremtett, miközben a város más területein – főleg Budán és az Újlipótvárosban – az új bérházak (4–6 emeletükkel) a modern, nagyvárosi arculat kialakulását eredményezték.

Gobbi Hilda családjának története számunkra azért lehet érdekes, mert a három nő kálváriáját az 1920-as, 1930-as években sok lány, asszony járta végig. Korabeli újságcikkekben,⁷⁷ regényekben⁷⁸ gyakran bukkan fel egy olyan női generáció képe, amelynek tagjai a századelőn még stabil egzisztenciájú középosztályi családba születtek, ahol az anyák modelljét követve őket is „hivatásos” feleségnek nevelték, ám felnőttként azzal kellett szembesülniük, hogy a saját vagy családjuk megélhetéséhez már szükség van az ő keresetükre is. Az 1930-as évek Budapestjén megjelent az egyedülálló, önmagát fenntartó – „középosztályinak minősülő, azon belül pedig esetleg kifejezetten értelmiségi munkából”⁷⁹ élő – nő

⁷⁵ OSzMI 81.85. Gobbi Edéné rokonához írt levele, 1940. június 4.

⁷⁶ OSzK SzT 15/1/1–7. Gobbi Hilda önéletrajza.

⁷⁷ A *Pesti Napló* „Asszony, Leány Napló” című heti mellékletében sokat cikkeztek a dolgozó nők életéről, problémáiról, gyakran tragikus sorsokat is bemutatva. Az 1935. május 4-én megjelent számban Bácskai Magda *Száznegyven pengő* címen egy gyermekkori barátnőjéről írt, aki a családi cégük csődje, majd szülői válása után évek alatt állt talpra: megtanulta a gyors- és gépírást, és mint magántisztviselőnő helyezkedett el. Viszonylag jól keresett (havi 140 pengő), de Bácskai szerint nem tudott belenyugodni „elszegényedésébe”, így öngyilkosságba menekült (Bácskai 1935).

⁷⁸ Ilyenek a már idézett Móricz-kötet, a *Jobb mint otthon* női főszereplői, de Zsolt Béla *Gerson és neje* című regényében is megjelenik a havi 80 pengőért hivatalba kényszerülő „úrinő” alakja.

⁷⁹ Bódy 2008b: 93.

új társadalmi típusa.⁸⁰ Ezek a nők, ahogy a népszámlálási lakásívekből is kiderült, 1941-re már kimutathatóan megjelentek a lakáspiacon is.

* * *

A harmincas évek fővárosi lakáspiacán a legkeresettebb terméknek a garzonlakás számított. Miből következett a lakástípus népszerűsége? A garzon nem egyszerűen csak kisebb, szűkebb volt bármelyik korábbi középosztályi lakásmodellnél, hanem helyiségeinek arányaiban, elrendezésében létező, de kielégítetlen piaci igényekre reflektált.⁸¹ A 30-31 m²-es garzonokban, a tágas szoba mellett, kötelező tartozékká vált a fürdőszoba, és eltűnt vagy a kicsi előszoba sarkába húzódott a konyha. A praktikus, könnyen karbantartható lakástípus ideálisnak tűnt olyan bérlők számára, akik egyedül éltek, így csak kis háztartást vezettek. Az 1941-es népszámlálás adatai szerint nagyobb részt szintén egyedülálló személyek béreltek garzonokat, azaz jellemzően: aktív, dolgozó férfiak, aktív, dolgozó nők és nyugdíjas, özvegy nők.⁸² Az egyszemélyes háztartások mellett megjelentek még a rokonokkal (testvér, idős szülő) élő főbérlők, és csak utánuk következett a sokat emlegetett, fiatal gyermektelen tisztviselő házaspárok csoportja. Utóbbiak a garzonos háztartások negyedét lakták, tehát – cáfolva a korabeli aggodalmakat – nem tartoztak a legdominánsabb bérlői háztartástípushoz, arányszámuk az egyszobás lakástípusokon belül a lakásméretetek növekedésével párhuzamosan nőtt.⁸³

A főbérlők foglalkozási adatai, illetve a fizetett lakbérek alapján használható – jobb híján – a lakók középosztályi meghatározása, hiszen a legkisebb egyszobás bérlakás is viszonylag magas, minimum havi 350 pengős jövedelmet feltételezett a zömében tisztviselő bérlőknél. A garzonoknál nagyobb, drágább egyszobás lakások esetében pedig megjelent a „középosztályiság” egyik ismérve, a cselédtartás is, mégpedig leggyakrabban azon tisztviselő házaspárok esetében, ahol a feleség nem vállalt állást, otthon háztartásbeliként dolgozott. Az egyszobás modern kislakások bérlőit tehát nem lehet a harmincas évek csökkenő köz- és magántisztviselői jövedelmei nyomán elszegényedett, ezért kislakásba szoruló

⁸⁰ Bódy 2008b: 93–94.

⁸¹ A korszakban eddig még részletesen nem vizsgált jelenség volt a korábbi nagylakások kisebb, fürdőszobás otthonokra osztása. Az évtized közepére a nagylakások már nehezen találtak bérlőkre.

⁸² Nemcsak az egyedülálló, dolgozó nők lakáspiaci megjelenése számít újdonságnak a korszakban, hanem a nyugdíjuktól élő özvegyek önálló lakásbérlete is. Az 1930-as évek végére komoly költségvetési tehernövekedést jelentett, hogy az állami nyugdíjasok száma 1925 és 1940 között a másfélszeresére növekedett. Legdinamikusabban a férjük után özvegyi nyugdíjban részesülő nők arányszáma emelkedett. Ők 1924/25-ben még 24 ezren, 1939/40-ben már 43 ezren voltak (Hollós 1940: 17).

⁸³ Az összes egyszobás típusban, egyenlő arányban találhatunk egyszemélyes, rokonokkal vagy albérlőkkel kiegészült, illetve nukleáris szerkezetű (zömében gyermektelen házaspárokból álló) háztartástípusokat.

csoportokként jellemezni.⁸⁴ Ennél összetettebb folyamatok állnak a lakáspiaci kínálat-kereslet változásai mögött. A modern lakásépítéseket ösztönző hatósági szabályozások, illetve a kedvező piaci háttér mellett, adataim alapján, a kislakások, főleg a garzonok esetében bizonyosan létezett egy olyan stabil, fizetőképes nagyvárosi réteg, amely a kicsi, de komfortos otthonokat részesítette előnyben.

Ezeknek a lakóknak a pontosabb, mélyebb társadalm szerkezeti felderítése, illetve a tanulmányban bemutatott lakáspiaci formaváltás mögött húzódó életmódbeli, mentalitásbeli változások feltérképezése egy következő, az általános statisztikai adatok mellett több egyéni életutat, sorsot bemutató kutatás témája lehet.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

II. 1.a. Fővárosi Közmunkák Tanácsa (FKT), Tanácsülési Jegyzőkönyvek 1935.

IV.1419.j. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának iratai. Az 1941. évi budapesti népszámlálás felvételi és feldolgozási iratainak gyűjteménye.

VII.173. Gászner Béla közjegyző iratai.

XV.17.d. 329. Építési ügyosztályok tervtára.

Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár (OSzK SzT)

Fond 5/560. Tímár József ügye.

Fond 15/1/1–7. Gobbi Hilda önéletrajza.

Fond 15/3/27. A Nemzeti Színház irattárából és saját gyűjteményéből megőrzött iratok az 1931–39-es évekből.

Fond 15/5/21. A Nemzeti Színház irattárából és saját gyűjteményéből megőrzött iratok az 1940-es évekből.

Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Kézirattár (OSzMI)

81.85. Gobbi Hilda iratai.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bácskai Magda 1935: Száznegyven pengő. *Pesti Napló*, *Asszony Leány Napló* Május 4. 1–2.

Bácskai Vera 2008: Bérkaszárnnyából bérház. In: Horváth J. András (szerk.): *Szívvél és tetel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére*. Budapest, 223–230.

⁸⁴ Annak ismeretében sem, hogy a harmincas évek első felében drasztikusan csökkentett fizetések az évtized második felében lassú emelkedésnek indultak, így ha a népszámlálás időpontjára, 1941-re nem is érték el a korábbi szintet, már semmiképpen sem voltak „tragikusan” alacsonyok.

- Berkes Béla 1942: *Családi hegedű*. Budapest.
- Bierbauer Virgil 1941: A budapesti lakásépítés válsága. *Tér és Forma* 7. 123.
- Bódy Zsombor 2004: Kislakás, társasház, családi ház. Lakásépítkezés és az otthon ideáljának változása Budapesten az első világháború körül. *Századvég* (Új folyam) 34. 27–57.
- Bódy Zsombor 2008a: A fogyasztás igénye: rétegspecifikus fogyasztási minták és általános fogyasztási várokozások a két világháború közötti Budapesten. In: Czoch Gábor – Klement Judit – Sonkoly Gábor (szerk.): *Atelier-iskola. Tanulmányok Granasztói György tiszteletére*. Budapest, 371–386.
- Bódy Zsombor 2008b: „A női munka felszabadítása vagy korlátozása”. A női eszmények változása, a női egyenjogúság konfliktusai és női szervezetek állásfoglalásai a két világháború közötti középosztályban. In: Bakó Boglárka – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Budapest, 94–112.
- Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve* 1941. (Szerk. Illyefalvy Lajos.) Budapest.
- Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve* 1942. (Szerk. Illyefalvy Lajos.) Budapest.
- Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve* 1943. (Szerk. Illyefalvy Lajos.) Budapest.
- Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve* 1944. (Szerk. Buziássy Károly.) Budapest.
- Csepeti Péter 1943: A cselédes lakások számának alakulása a székesfővárosi rendes lakásokban. *Statisztikai Értesítő* 1943. szeptember, 212–216.
- Fabó Beáta 2009: A Klauzál tér története. In: Kemény Mária (szerk.): *Kismező, Broadway. Vároštörténeti tanulmányok*. Budapest, 52–98.
- Ferkai András 1995: *Buda építészete a két világháború között – művészeti emlékek*. Budapest.
- Fischer József 1938: Bérház a Thököly-úton. *Tér és Forma* 12. 350–351.
- Gábor Eszter 2009: A polgári lakásigények mélyrepülése – az egyszobás cselédszobás lakás. *Budapesti Negyed* 1. 91–112.
- Gobbi Hilda 1982: *Közben...* Budapest.
- Gyáni Gábor 1992: *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakások múltja*. Budapest.
- Gyáni Gábor 1999: *Az utca és a szalon – Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Budapest.
- Hollós István 1940: *A közszolgálati alkalmazottak nyugdíjkérdése és megoldási lehetőségek*. Budapest.
- Horváth Gusztáv 1943: A budapesti lakások albérlői és ágybérlői 1941-ben. *Statisztikai Értesítő* 1943. október, 229–231.
- Kozma Lajos 1936: Kislakások minimál-helyiségeiről. *Tér és Forma* 47–52.
- Molnár Olga 1935: *A női munkaerők számának alakulása a székesfővárosban*. Budapest.
- Móricz Zsigmond 1956: *Jobb mint otthon*. Budapest.
- Nagy Ágnes 2004: Hatalom-lakásrendszer-társadalom. Egy lipótvárosi bérház lakói 1941 és 1960 között. *Korall* 17. 138–166.
- Padányi Gyula 1928: Az építész szerepe a kislakásépítő mozgalomban. *Tér és Forma* 45–47.
- Rátonyi Róbert 1987: *Mulató a Nagymező utcában*. Budapest.
- Thirring Lajos 1981: *Az 1941. évi népszámlálás – A népszámlálás története*. Budapest.
- Tímár Márton 1936: Gondolatok az utolsó évek fővárosi lakásépítkezéséről. *Tér és Forma* 178–180.

- Tomka Béla 2000: *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában: konvergencia vagy divergencia?* Budapest.
- Valló Judit 2010: Belbudai modern bérházak és lakóik az 1930-as években. *Tanulmányok Budapest Múltjából*. XXXV. Budapest, 245–273.
- Városi telektömbök újjáépítése Oblath György és Preisich Gábor pályadíjnyertes terve 1933: *Tér és Forma* 122–126.
- Zsolt Béla 1930: *Gerson és neje*. Budapest.